

15. YY. AVRUPA VE OSMANLI EL YAZMA KİTAPLARINDA YAZI, SÜSLEME VE TASARIM ANLAYIŞI

Writing, Ornament and Design Understanding in the 15th Century of European and Ottoman Manuscripts

Kamile Akın* Doç. Yusuf KEŞ **

* Sanatta Yeterlik, Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü,
Sanat ve Tasarım ASD, kamileakin32@hotmail.com

** Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi,
Grafik Tasarım Bölümü, yusufkes@sdu.edu.tr

ÖZ

Yazı, toplumların ve insanların kendini ifade etmesinde önemli ve etkili bir iletişim aracıdır. Yazılı belgeler tarihi aydınlatan kaynak olmanın yanı sıra birer sanat eseridirler. Belgesel, kültürel ve estetik açıdan insanlık tarihinin vazgeçilmez hazineleridir. Bilim ve sanat dünyasının ilk elden kaynaklarını oluşturan, aynı zamanda kültürel mirasın önemli unsurlarından olan el yazmaları yazıldığı dönem ve coğrafyaya ait bilgiler içerir. Dolayısıyla coğrafi konum, kültürel geçmiş, sanatçının eğitimi gibi faktörler Avrupa da ve Osmanlı da üretilen el yazmalarındaki farklılıkları meydana getirmiştir. El yazma kitaplar, günümüz gözüyle bakıldığında içerik ve içinde kullanılan tasarım elemanları (illüstrasyon, minyatürler ve yazı) ve tasarım anlayışı açısından bazı farklılıklar olsa da günümüz kitaplarındaki işleve sahiptir, ve hepsi bir grafik tasarım ürünüdür. Bu araştırmada 15.yüzyıla ait grafik tasarım ürünü olarak düşünülen iki el yazması eser seçilmiştir. Bunlar, Hours of Catherine of Cleves adlı el yazması ve Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Kitabü'l Cerrahiyet-ül Haniyye adlı eseridir. Yazma eserler başlıklar, sayfa numaraları, kenar boşlukları, minyatür/illüstrasyon, yazı süslemeleri ve tasarım unsurları açısından incelenerek karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: El yazmalar, İllüstrasyon, Grafik Tasarım, Minyatür, Sayfa düzeni.

ABSTRACT

The Writing is an important and effective communication tool for self-expression of the people and society. The Written documents are the source of the illuminating the history as well as a work of art. They are indispensable treasure for the history of humanity in terms of documentary, cultural and aesthetic. Manuscripts, which are a cultural heritage, not only it contains information of the written era and the geography of its time, but also it is the source of the science and art. Therefore the factors like geographic location, cultural background, and the education of the artist created diversity in the manuscripts, which was produced in Europe and Ottoman. When we look at the manuscripts in the contemporary perspectives, it is possible to say that they are the products of graphic design. In spite of some differences, Manuscript books contain design elements like illustration, miniatures and writing. In this study, two manuscript books were selected from 15th century as a graphic design product. These books are called as *Hours of Catherine of Cleves* and *Kitabü'l Cerrahiyet-ül Haniyye of Şerafeddin Sabuncuoğlu*. Manuscripts were compared and analyzed in terms of titles, page numbers, margins, miniature/illustration, font, ornaments and design factors, in this research.

Key Words: Manuscripts, illustration, graphic design, miniature, page layout.

1. GİRİŞ

El yazması eserler, bir toplumun yazılı kültür mirasının en önemli kaynaklarıdır. Her yazma eser bilimsel değerinin yanı sıra, kullanılan yazı karakterleri, süsleme unsurları ve illüstrasyonları ile sanatsal, ayrıca tarihe belgelik etmesi açısından da son derece önemlidir (Kara 2009:1). Avrupa'dan günümüze ulaşan el yazmalarına bakıldığında da genellikle Hıristiyanlığın genel kurallarını ve uygulamalarını içeren dini kitaplar olduğu görülmektedir. Özellikle matbaanın icadından önce çizimleri elle yapılan geniş konu yelpazesine sahip el yazması eserlerde yoğunluk tarih ve din üzerinedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan gelişmeler sanatsal çalışmalara da etki etmiş ve her devirde farklı kitap tasarımı ve diğer sanat ürünlerinde üslupların doğmasına katkı sağlamıştır. Yazma eserlerin çoğu, başlı başına bir sanat alanı olan cilt, hat, minyatür, ebru ve tezhip süslemelerin birleşiminden oluşmuştur. Bu değerlerin her biri yazmalara estetik bir görsellik kazandırmış ve içerdiği değerli bilgilerin yanı sıra eserlerin birer sanat yapıtları olmalarını da sağlamıştır (Odabaş 2011:145).

Avrupa ile Osmanlı el yazmalarının karşılaştırılmasına geçmeden önce, bilim tarihine gerçek hüviyetini kazandırmak için, yaklaşık sekiz yüzyıl süren Endülüs Emevi Devletleri ve sonrasındaki İberya yarımadası incelenmelidir (Dereköy 2013:148).

Endülüs İslam medeniyetinin en önemli merkezlerinden birisidir. Endülüs'te eğitim ve iş imkânları çok olduğu için Hıristiyan ülkelerden Endülüs'e gelen insanlar burada hem eğitim alıp hem de iş imkânı bulmuşlardır. İlk örneklerinden birisi Gerbert'tir. Kurtuba'da eğitim alarak Avrupa'ya dönen Gerbert'in öğrenmiş olduğu astronomi, matematik ve cebir bilgisini duyan Hıristiyanlar çok şaşırılmışlardır (Şeyban 2002:231). Avrupa'nın yalnızca iki üniversitesi mevcutken, Endülüs'te on yedi adet üniversite varlığından söz edilmektedir (Dereköy 2013:148). Ayrıca Endülüs'te Müslümanlar dönemin mimari anlayışını gösteren medreseler, saraylar ve büyük camiler bırakmışlardır. O dönemin bazı meşhur eserleri; Kurtuba Ulu Camii, Medinetü'z-Zehra Camii ve El-Hamra Sarayı'dır. Kurtuba Ulu caminin ortasındaki kısım Hıristiyan katedraline alan açmak için yıktırılmış fakat büyük bir kısmı 10. yüzyılın sonundaki haliyle hala mevcuttur. Bir diğer sanatsal başarı ise saray şehri olan Medinetü'z-Zehra'dır. (Watt, Cachia 2012:80-81). Kufi stili epigrafiler (yazıt bilimi), geometrik prensiplerle şekillendirilen ve doğadaki bitki örtüsünü örnekleyen dekorasyonlar, oymalar, fiskiyele, bronz ve mermerden yapılmış figürlerle 14. yüzyılda el-Hamra sarayında

zirveye çıkan sanatı ile Endülüs, o dönem Avrupası'nda dillere destan bir uygarlık olmuştur. Hala ayakta kalan kapı, kubbe, minber ve mihrap dekorasyonları ile sanat sınırları zorlanmıştır (Dereköy 2013:148).

Endülüs'te ilim ve kültür alanında büyük bir aşama kaydedilmiştir. Hem dinî ilimlerde hem de tarım, tıp, cerrahi, eczacılık, eşyanın tabiatı, matematik, mühendislik, astronomi gibi diğer ilimlerde ileri seviyelere ulaşılmıştır. Çalar saat ve kâğıt gibi buluşlarında İslam milletinin elinden çıktığı kanıtlanmıştır. Endülüs'te felsefe ve mantık alanlarında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Ebu- Es Salt, İbni Rüş, Alâeddin Ali el-Bace ve diğerleri tarafından çalışmalar devam ettirilmiştir (Paşa 2004:528). Kimyada Razi ve Biruni gibi birçok bilim adamı mineraloji ve farmakolojiyle uğraşmışlardır. Alkol, nitrik asit, sülfürik asit gibi birçok madde keşfedilmiştir (Bouamrane 2009:394). Anlatılanların doğrultusunda Avrupa'da Rönesans ve Reformun ortaya çıkmasında, Endülüs'teki birikimin payı büyüktür.

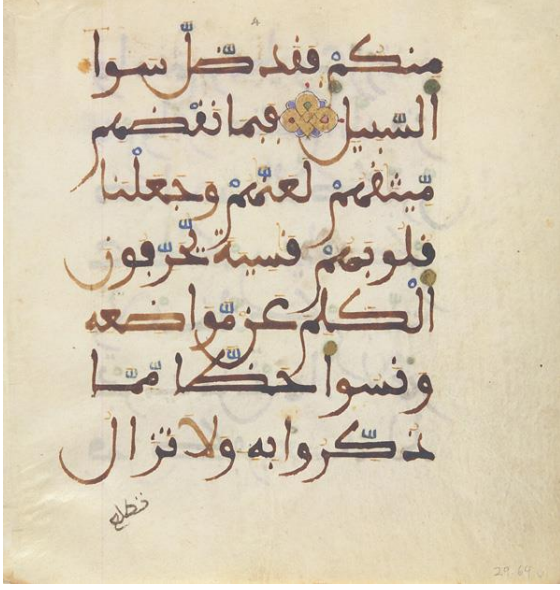
Endülüs sadece bir bölge değil, farklı din, dil ve ırkların bir arada yaşayabileceğini gösteren bir kültürdür. Doğu kültürü Avrupa'ya Endülüs aracılığıyla girmiş ve ardında görkemli eserler bırakmıştır. Bilimsel bilgi örnekleri ve felsefi kavramlardan uygulamalı bilim tekniklerine, edebiyat ve görsel sanatlarda biçim özelliklerine varıncaya kadar Avrupa'nın Endülüs'e borcunu gösteren uzun bir liste oluşturmak mümkündür (Watt, Cachia 2012:179). Bu bağlamda Endülüs medeniyetinin Avrupa'ya etkisi her alanda olduğu söylenebilir.

1.1. Osmanlı ve Avrupa El Yazmalarına Genel Bakış

El yazması eserler hat/kaligrafi, minyatür/illüstrasyon, tezhip/bitkisel bezemler, kağıt ve ciltleme sanatlarını kapsamaktadır. Osmanlı yazma eserlerinde kullanılan hüsn-i hat (güzel yazı) sanatı el yazmalarının temelini oluşturmaktadır. Dünya üzerinde kullanılan yazılar arasında sanat yazısı olarak gelişmeye en müsait ve en zengin yazının Arap yazısı olduğu düşünülmektedir. Bugün kullanılan yaklaşık on tane yazı çeşidinin olması hat sanatında geniş bir şekil zenginliği olduğunun göstergesidir (Serin 1999:22). El yazması eserler, eserin hangi amaçla yazıldığına bağlı olarak özel birtakım yazı türleri ile kaleme alınmıştır. Hat sanatında her yazının kendine özgü özellikleri ve yazım kuralları vardır. Harflerin boyu, biçimi ve aralıklarında görülen farklılıklar gibi... Örneğin yazıda kullanılan dik hatlar ritmi, yatay çizgiler ise devamlılığı sağlamaktadır. Osmanlı yazma eserler incelendiğinde başlıca yazı çeşitlerinin kûfi, sülüs, nesih, muhakkak, reyhanî, tevki, rikaa, talik, rik'a, divani ve siyakat olduğu görülür. Sanatsal özellikleri ile öne çıkan yazma eserlerde daha çok nesih, sülüs, muhakkak, divani ve rikaa yazı türü tercih edilmiştir (Odabaş 2011:148). Bu yazı

çeşitlerinden düz ve köşeli hatları olan kufi, İslam'ın doğuşundan itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Resim 1). Özellikle Kuran-ı Kerim'in kitabetinde kullanımının yanı sıra mimari abide ve kitabelerde de kullanılmıştır. Kufi'nin mimari tezyinatta kullanılan şekli günümüze kadar değişik üsluplarda kullanılmaya devam etmiştir (Resim 2). Kitabelerle beraber çini, seramik, tekstil gibi geniş bir kullanım sahası bulmuştur (Serin 1999:76-77).

Resim 1: Kufi tarzı 13. yüzyıl Kur'an-ı Kerim'i **Resim 2:** Dörtgen kufi döşemeler, Mescid-i Cami, Yazd, İran
(https://ipfs.io/ipfs/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/%C4%B0slam_hat_sanat%C4%B1.html)

Yazma eserlerde ve mimari yapılarda sülüs, en eski ve en çok işlenmiş bir yazı çeşididir. Kalem ağzı 3mm. genişlikte kamış kalemle yazılan sülüs kıta'larda, beyit ve kasidelerde kolay okunan ve yumuşak hatlara sahip, en çok kullanılan yazı türüdür. El yazması eserlerde uzun metinleri yazmak için kullanılan nesih yazı da 1mm kalınlığındaki kalem ağzıyla yazılır. 16. yüzyıldan sonra dini ve bilimsel kitapları yazmak için en çok nesih kullanılmıştır (Resim 3). En çok kullanılan diğer yazı karakteri Muhakkak yazının kalem kalınlığı sülüsle aynı olmakla birlikte sülüse göre harfleri daha büyüktür (Resim 4). Büyük boy Kuran-ı Kerim ve diğer kitaplarda kullanılırken, 16. yüzyıla kadar mimari eserlerde de kullanılmıştır.

Resim 3: Nesih yazı türü ile yazılmış Fatiha Suresi (<http://poeticvoicesofthemuslimworld.org/#>)

Resim 4: Muhakkak tarzı 13. yüzyıla ait Kur'an-ı Kerim (https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/%C4%B0slam_hat_sanat%C4%B1.html)

Reyhanî yazı, muhakkak yazı karakterinde fakat nesih gibi ince ve küçük yazılan bir türdür. Genellikle kitap sanatlarında kullanılmaktadır. Tevki, padişaha ait belgelerde kullanılan bir yazıdır. Harflerin yarısı düz, yarısı yuvarlaktır ve kalem kalınlığı sülüse yakındır. Rikaa, tevki yazının nesih ve reyhanî gibi küçüğü ve ince kalemle yazılanıdır. Çoğu harfler birbirine bitişik olduğu için hızlı yazılmaya müsaittir. Özellikle icazetnamelerde kullanılır. Bunlar dışında özellikle Osmanlılarda geliştirilen rik'a, divani ve siyakat yazıları da sanat hayatında önemli bir yeri vardır (Serin 1999:80-86). Divani, Osmanlı devletinin resmi yazısıdır (Resim 5). Padişah fermanları ve devletin resmi kararlarında kullanılır ve Ta'lik yazının tesirindedir. Yazıda dik hatların sola doğru yükselmesiyle meydana gelir.

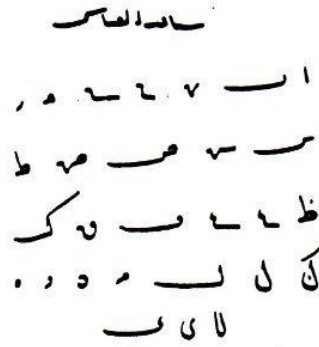

Resim 5: Divani yazı örneği

(<https://www.uludagsozluk.com/tr/osmanli%C4%B1%20t%C3%BCrk%C3%A7esinin%20yaz%C4%B1%20tipleri-560266/>)

Rik'a, hızlı ve kolay yazma ihtiyacı ile 19. yüzyılda ortaya çıkan divani karakterinde bir yazı çeşididir. Sola doğru dik ve köşeli çizgiler bu yazının karakteridir. Siyakat, İran yoluyla Selçuklulara oradan da Osmanlılara geçtiği ileri sürülür. Resmi ve mali kayıtlarda şifre gibi kullanılmış arşiv yazılarından (Resim 6). Hiçbir örneği olmayan bu yazı türü hattata göre değişiklik göstermektedir. Okunması uzun ve alışkanlığa bağlı olan bu yazı devlet sırlarının korunması için kullanılmıştır (Serin 1999:274-277).

Siyâkat Harfleri ve üç örneğiMahmud Yazır

Resim 6: Siyakat yazı örneği

(<https://kocaelikitabeleri.wordpress.com/yazinin-tarihcesi/>)

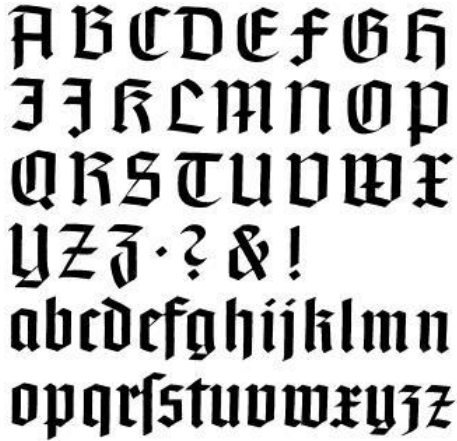
Benzeri bir sanatın Avrupa'da bulunmadığı ve dolayısıyla Batı sanatından etkilenmeyen hat sanatı, üslûp sahibi başarılı hattatların usta-çırak ilişkisi içinde gelişerek varlığını korumuştur. Arap yazı sisteminde harflerin çeşitli biçimlerde yazılmaya elverişli olmaları, harflerin sert ve yuvarlak hatlarla çeşitli biçimlendirmelere fırsat sunması yazıları değişik yorumlamalara açık tutmuştur. Sanatta aranan bu özellikler estetik açıdan özgün, soyut bir resim veya güçlü bir grafik tasarım etkisi taşıyan bu yazıları farklı bir konuma taşımaktadır. Harflerin ve yazı sisteminin farklı yorumlara açık oluşu zaman içinde çok çeşitli yazı karakterlerinin ortaya çıkmasına, hattatların kendi yorumları ile üsluplar geliştirip, yazı sanatını iyi bir seviyeye getirmelerine yol açmıştır (Özkeçeci 2010:1).

Yazı sanatı ve hat yüzyıllardan beri var olan ve bugünün grafik sanatlarındaki optik unsurları o zamandan beri taşımaktadır. Tüm dünyanın kullandığı optik, geometrik ve denge unsurlarını, Osmanlı sanatçıları yüzyıllar boyunca yazı sanatlarında kullanmışlardır. Bu unsurlar Avrupa yazısında da mevcuttur. Ancak hat sanatının yapısıyla kıyaslandığında çok daha basit kaldığı görülmüştür (Çevik 1999:87).

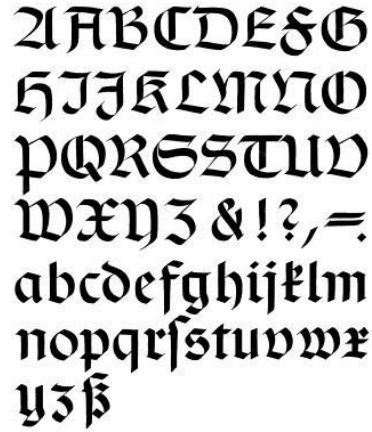

Batı dünyasında yazının gelişimi, dini kurumların etkisiyle olmuştur. Geleneksel dünyada ilk olarak Musevilik dininin gelişimi ile birlikte, kutsal kitap ve dini metinler çoğaltılarak, Hıristiyanlık ile birlikte bu işe verilen önemin artması yazının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Hıristiyanlık dinini benimsemiş toplumlarda ilk başta manastırlarda keşişler tarafından yapılan kutsal metinlerin kopyalanarak çoğaltılma işlemi, minyatürler ile süslenmesi ve metin başlıklarının hazırlanması, daha sonra batı dünyasının üniversitelerinde de yapılmaya başlanmış ve bu işlemler, matbaanın icadına kadar sürdürülmüştür (Dündar 2005:23).

El yazma kitaplarda metinlerin elle yazılması harflerin yalınlaşarak, 4. ve 9. yüzyıllarda uncial ve yarı-uncial adı verilen yazı üsluplarının gelişmesine yol açmıştır. Uncial yazı, büyük harflerden oluşan, az kıvrımlı bir yazıdır. Yarı-uncial karakterlerde ise bugünkü küçük harfleri oluşturan değişimler başlamıştır. 12. yüzyıl ortalarında romanesk sanat yerini gotik üslubuna bırakmıştır. Gotik stilin başyapıtlarından olan Douce Apocalypse adlı el yazmasında dik ve yoğun bir dokuya sahip olan textur yazısı kullanılmıştır. Gotik yazı 11. ve 15. yüzyıllar arasında bütün Avrupa da değişik üsluplarda kullanılarak varlığını sürdürmüştür (Becer 1997:91-92). Textura, Schwabacher, Rotunda ve Fraktur gibi el yazıları da Gotik yazılar olarak adlandırılmaktadır. Latin Alfabesiyle el yazısının gelişiminde son sıralarda yer alan bu yazılar tipografide ilk sıralarda yer almaktadır. Gotik yazıların Textura stili Gutenberg'in icat ettiği baskı makinesine adapte ettiği ilk yazı olmasından dolayı gotik yazılar tipografi tarihinin ilk yazı karakterleri olma unvanına sahiptirler (Selamet 2015:2). Anatomisinde kesik uçlu kalem etkisi görülen gotik yazı çeşidi Ortaçağ Avrupa'sın da çok kullanılmıştır. Bu yazı çeşidinde dikey çizgiler görünüşe hakim olurken, yatay çizgilerden kaçılmıştır (Erdal 2015:166). Gotik tarzın en önemli temalarından olan dikeysellik uğraşı, eğri çizgileri olmayan, yanları tamamıyla düz bir stilin doğmasına yol açmıştır. Gotik stilin bu en uç versiyonuna Textura adı verilmektedir (Resim 10). Yine bir Gotik yazı çeşidi olan Schwabacher (Resim 11), Texturaya göre çok daha yuvarlak hatlara sahiptir (Selamet 2015:11).

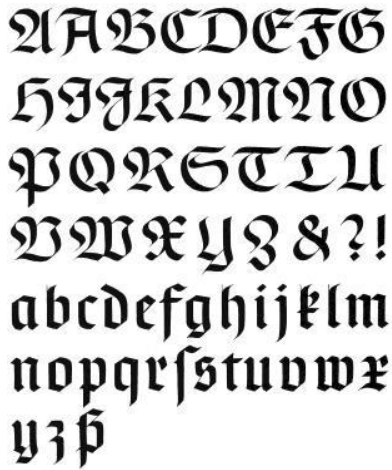

Resim 10: Textura (Selamet 2015:12)

Resim 11: Schwabacher (Selamet 2015:12)

Yuvarlak ve düz çizgilerden oluşan, süslemeli yapısıyla ilgi çeken ve en fazla tercih edilmiş olan Gotik el yazısının ana versiyonu da Fraktur olarak isimlendirilmektedir (Resim 12). Rotunda, aşırı ağır hat kalınlığı, sade fakat kıvrak yapısıyla diğerlerinden ayrılmaktadır (Resim 13). Her durumda Gotik alfabelerin en belirleyici özellikleri harflerin alt ve üst kısımlarında oluşan kırık yapılarıdır (Selamet 2015:11).

Resim 12: Fraktur (Selamet 2015:12)

Resim 13: Rotunda (Selamet 2015:12)

Yazma eserlerin değerini arttıran önemli unsurlardan bir diğeri minyatürlerdir. Minyatür, Doğu ve Avrupa'da eskiden beri bilinen bir resim/resimleme tarzıdır. Doğu ve Avrupa minyatürleri/illüstrasyonları, kitaptaki konuyu aydınlatmak amacıyla yapılan küçük boyutlu resimler olmaları yönünden birbirine benzerken, renk, üslup ve konularda farklılıklar görülmektedir. Osmanlı da daha çok edebiyat, genel tarihi olaylar, saraya ait olaylar ve

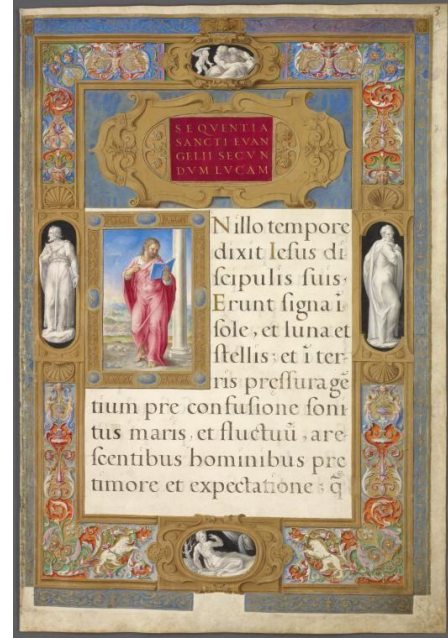
konusu bilim (tıp, astroloji, coğrafya gibi...) olan yazmaların resmedildiği görülürken, Avrupa da ise resimlenen el yazmalarının çoğunlukla kutsal kitaplar olduğu görülmektedir.

Yazma eserlerde minyatür sanatının en başarılı yapıtları Kanunî Sultan Süleyman dönemine aittir. Bu dönemden sonra yazma eserlerde anlatılan konular, metni birebir yansıtan minyatürlerle zenginleştirilmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda ise, diğer sanat dalları gibi minyatür sanatı da Batı akımının etkisinde kalmış ve bu sanatın yerini perspektif kullanılarak yapılan resimleme tekniği almıştır (Odabaş 2011:148). Osmanlı el yazmalarına örnek olarak, **Hüsrev-i Şirin** (Hatifi), Dehlevi'nin Hamse'si, **Firdevs'inin Süleyman namesi**, Cami'nin Tuhfet-el Ahrar'ı, Arifi'nin Guy-u Çevgan'ı gösterilebilir. El yazmalarının minyatürleri realist bir üslupla yapılmış, tabiata geniş yer verilmiş, konular dinamik ve hareketli ortamlarda işlenmiştir. Edebi konulu yazmalarda ise daha çok kitabı süsleme amaçlı dekoratif resimlerin yapıldığından söz edilmektedir (Özkeçeci 2007:201-202). Avrupa'daki yazmalarda minyatürcülüğü sürdüren İngiliz minyatür sanatçıları, Bizans etkisiyle doruğa ulaşmışlardır. İngiltere'nin en ünlü el yazması minyatürcüleri arasında Isaac Oliver ve Dominikken rahibi John Siferwas vardır. İtalya minyatürcülüğü de daha çok Bizans etkisi altında kalmıştır. Birçok ressam minyatüre merak salmış ve bu alanda önemli eser vermiştir. Bunlar arasında şu sanatçılar vardır: Simone Martini, Taddeo Crivelli (Resim 7), Attavante Florentino ve Giulio Clovio (Resim 8). Fransız minyatürcüleri arasında özellikle üzerinde durulmaya değerler çok ince bir teknik ve renk anlayışıyla çalışan Honéré, Jean Pucelle, André Beaunevu ve Jaquemart de Hesdin'dir. Fransız minyatürü en üst seviyeye XV. yüzyılın ilk yarısında Berry Dükünün Dua Kitabı (Condé müzesi, Chantilly) ile en ünlü eserini veren Limburg kardeşler ve Jean Fouquet vardır (Resim 9)(Erol, <http://hmerol.blogcu.com/minyatur-sanati/6118825>).

Resim 7: Taddeo Crivelli(1469)

(<https://tr.pinterest.com/pin/365776800964271804/>)

Resim 8: Giorgio Giulio Clovio- New York Public Library

(<https://tr.pinterest.com/pin/365776800964818578/>)

Resim 9: Jean Fouquet or Jehan Fouquet (1420 - 1481)

(<https://tr.pinterest.com/pin/475059460666050620/>)

El yazmalarının bir diğer unsuru tezhipli bezemelerdir. Altınlama, yıldızlama, bezeme manalarına gelen tezhip doğu el yazmalarında görülmektedir. Özellikle Kuran-ı kerim'in vazgeçilmez süslemesidir. Doğudaki el yazmalarında kompozisyonlar dendanlı, tekrarlı paftaların içinde klasik bitkisel motiflerden (yaprak, stilize çiçek, yarı üsluplaştırılmış bitkiler

gibi...) oluşurken, Avrupa el yazmasındaki süslemelere baktığımızda ise yine bitkisel motifler görülmektedir. Fakat bu sefer daha kıvrımlı, hareketli yapılara sahip, daha renkli, ışık ve gölgenin uygulandığı yaprak, dal ve ağaçlara rastlanırken, hayvan motiflerine de yer verildiği görülmüştür. Kompozisyonların tekrardan uzak, dandanlı bordür şeklinden çıkmasına rağmen yine de çerçeveye sınır koyulmadan belli bir düzen içerisinde genişleyen tasarımlar olduğu görülmektedir. Doğuda ve Avrupa da ciltleme işleminde deri kaplı mukavvadan kapak yapıldığı görülmektedir.

Yazma eserlerde kullanılan kağıdın, eserin hüviyetini tespitinde ayrı bir yeri vardır. Eski tarihli yazmaların kâğıdı kalın, yakın tarihli yazmalar ise ince kâğıtlıdır. Kâğıdın rengi yazmanın yaşının tespitinde önemlidir. En çok kullanılan renkler bej, kirli sarı, beyaz, saman sarısı, fildişi, nohudîdir. Ayrıca açık yeşil, açık mavi, pembe ve sarı renkli kâğıtlar da kullanılmıştır. Eski yazmaların kâğıtları daha çok bej rengindedir (Bilgin 2013: 370).

1.2. 15. Yüzyıl Avrupa ve Osmanlı El Yazmalarının Yazı, Süsleme ve Tasarım Bakımından Karşılaştırılarak İncelenmesi

El yazması eserler bilim ve sanatın iç içe geçtiği, yani bilgi ile estetik yönün birlikte harmanlandığı yapıtlardır. Yazmalar içerik bakımında önemli olduğu kadar sanatsal değer açısından da son derece önemlidir. Araştırılan el yazması eserler muhteva bakımından farklıdır. İncelenen Avrupa el yazması eser dini içerikli bir yapıtken, Osmanlı el yazması eser ise bilimsel tıbbi konulu bir kitaptır.

Araştırmada, ilk olarak bir Avrupa el yazması örneği olan Orta çağın en popüler eserlerinden Saatler Kitabı incelenmiştir. “Hours of Catherine of Cleves” adlı el yazması kitap Hıristiyanların bir ibadet kitabıdır. 15. yüzyıla kadar kullanılan bu el yazması kitabın içeriği hemen hemen her dönemde benzerdir. Çeşitli dua metinleri ve çok süslü minyatür/illüstrasyonlar ihtiva eden bir kitaptır. Dünya kütüphanelerinde ve özel koleksiyonlarda yer alan günümüze kadar ulaşmış binlerce saat kitabı vardır. Son derece pahalı bir yazma olmasına rağmen bu kitap 15. yüzyıla kadar yaygınlaşarak kullanılmıştır. Kitap, Cleves’li Adolph I Dükünün kızı olan Catherine evlendiğinde ona hediye edilmek üzere hazırlanmıştır. Eser New York Morgan Kütüphanesi ve müzesinde muhafaza edilmektedir. Gotik yazı stiliyle hazırlanan bu el yazması eserin içinde 157 adet renkli ve yaldızlı minyatür/illüstrasyon mevcuttur. Metinli sayfalar renkli ve aydınlatıcı minyatürlerle dekore edilmiştir. Minyatür ve metinlerin etrafı oldukça renkli sınır süslemeleri ile

çevrilmiştir. Kitaptaki hikâyeler ardışık minyatürler/illüstrasyonlar üzerinden akmaktadır (the morgan, 2017). Eseri yapan sanatçının gerçek adı bilinmemekte ve Cleves’li Catherine’in ustası olarak bu kitabı 1440’lı yıllarda yaptığı tahmin edilmektedir (Paradiseandperdition, 2017).

Resim 14: Hours of Catherine of Cleves adlı el yazmasından bir sayfa örneği

(<https://tendimag.com/2013/09/08/galeria-de-imagens-de-salvacao/#jp-carousel-7415>)

Resim 14 deki örnek, el yazmasının ilk iki tam sayfasını gösteren bir örnektir. Soldaki sayfada kucagında çocuk Mesih ile Cleves’li Catherine ve önüne diz çökmüş halde duran Virgin tasvir edilmiştir. Sağdaki diğer sayfada ise Gotik yazı stiline kullanıldığı bir metin yer almaktadır. Avrupa el yazmalarındaki sayfa düzeninde sıklıkla kullanılan tipografik süsler bu el yazması örnekte de görülmektedir. “Bu süsler, gösterim ilk harfleri (initials) gibi, metindeki bir parçayı süsleme olanağı sunar” (Sarıkavak 2014:174). Süslenecek öge ilgi çekecek şekilde yeterince büyütülmüş bir sözcük ya da harftir. Her iki sayfada da minyatür/illüstrasyon ve metnin etrafı çeşitli bitkisel desenler ve hayvan figürleriyle sınırlandırılmıştır. Renkler oldukça canlı ve sıcaktır, kitabın değerini artıran altın ise fazlaca kullanılmıştır. Yine her iki

sayfanın sınır köşelerinde hanedanın büyüklerine ait olduğu düşünülen armalar yer almaktadır.

Sayfa düzenine bakıldığında, kullanılan araçlar arasında dikey ve yatay bölümlerden oluşan ve bölümler arasında görsel bir ilişki oluşturan ızgara (grid) sistemi ve düzen oluşturma vardır. Genellikle yukarıdaki el yazması örnekte görüldüğü gibi tek ya da simetrik ızgaralar kullanılmıştır. Sağdaki sayfada metin tek bir sütun halinde akmaktadır. Sol sayfadaki minyatür/illüstrasyon tüm sayfayı kaplamaktadır. Sağdaki minyatür ise soldaki tam sayfaya orantılı olarak metnin hemen üstüne yerleştirilmiştir. Sayfa numarasına iki sayfada da yer verilmemiş ve sayfalarda herhangi bir başlık bulunmamaktadır. Başlık yerine initial denilen, bir metin içerisinde dekoratif olarak, gotik yazı stiliyle büyük puntoda ve farklı renkte yazılmış harfler kullanılmıştır. Aslında bu harfler bir eserin içindeki bölümleri, metinlerin başlangıcını veya önemli paragrafları belirten görsel ipuçlarıdır. Metin başında ya da satır aralarında kullanılan büyük harfler gerek tipografisi, gerekse rengiyle sayfa içerisinde vurgulayıcı bir etki bırakmaktadır. Özellikle el yazmalarında yeni bir bölüm başlatmak ve süsleme unsuru olarak dekoratif baş harfler sıkça kullanılmıştır.

5. yüzyıldan başlayarak 8. yüzyılın sonlarına kadar el yazmalarında yaygın olarak kullanılmıştır. 15. yüzyılda bile değişik baskı tekniklerinin olmasına rağmen yazmalarda büyük harfin yeri boş bırakılarak daha sonra elle çizilmiştir (Fonts, 2017).

Metin kısmında Gotik stilin en uç versiyonu olan texture yazı çeşidi kullanılmıştır. Metni çevreleyen iç kenar boşluğu ve her iki sayfanın dış kenar boşluğu hem kendi içerisinde hem de birbirleriyle eşit orandadır. Sayfanın alt ve üst kenar boşlukları eşit oranda, iki sayfa ortasındaki cilt payı da dikkate alınmıştır. Metnin ve görsel öğelerin yerleşimi oldukça karmaşık ve algılamayı zorlaştırırken, sayfa düzenine yön veren oldukça renkli ve altının yoğun olarak kullanıldığı zengin içerikli süslemeler el yazması esere değer katmıştır.

Resim 15: Hours of Catherine of Cleves adlı el yazmasından bir sayfa örneği
(<http://paradiseandperdition.weebly.com/blog/june-19th-2015>)

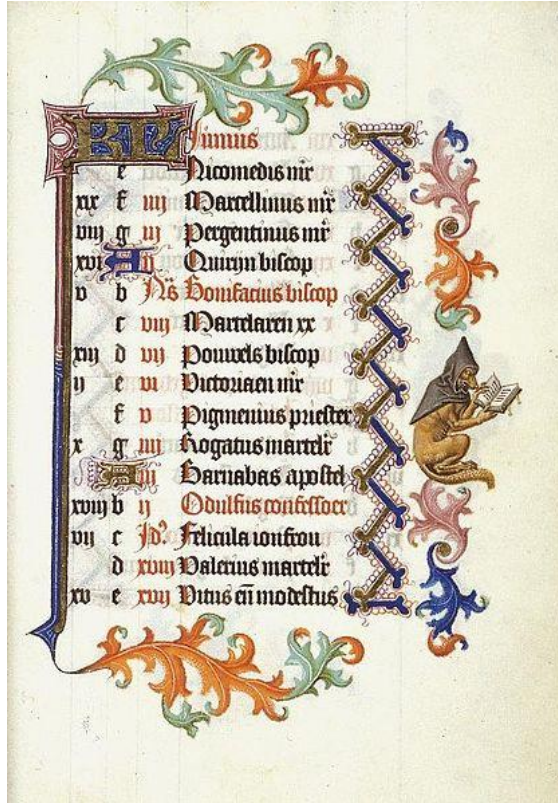

Resim 16: Minyatürün detayı (<http://paradiseandperdition.weebly.com/blog/june-19th-2015>)

Sayfanın sol tarafındaki minyatür/illüstrasyon (Resim 15-16), kitabın içinde yer alan bölümlerdeki cehennemle ilgili bir konuyu aydınlatmak için yapılmıştır. Minyatürlerin hayali

olduğu, özgün ve son derece canlı renklerle boyandığı görülmektedir. Bu minyatür örneği, tam sayfa içerisine yapılmış korkunç bir cehennem tasviridir. Ortaçağ örneklerinde cehennem genellikle bir şehir ya da bir kale olarak tasvir edilmiştir. Bu cehennem tasviri üç adet aslanın ağzından oluşmaktadır. En altta pençe şeklinde açılmış bir aslanın ağzı içerisinde, bir ağız daha vardır ve ikinci ağızda şeytanlar lanetlenmiş ruhları cehennemin fırına atmakta ve bunun üstünde kafataslarıyla süslenmiş ölüm kalesi yükselmektedir. Kulelerin üzerinde içine ruhların atıldığı yanan kazanlar vardır. Kazanların ortasındaki üçüncü ağız kubbeli çatıyı oluşturmaktadır. Yakından incelendiğinde lanetlenmiş ruhlara işkence edildiği ve bir el arabasıyla cehenneme sürüklendiği görülmektedir (Paradiseandperdition, 2017). Bu örnekte bir önceki örnekle birebir aynı özelliklere sahiptir. Her iki sayfanın dış kenar boşluğu hem kendi içerisinde hem de birbirleriyle eşit orandadır. Sayfanın alt ve üst kenar boşluklarına, iki sayfa ortasındaki cilt payına dikkat edilmiştir. Sayfalarda kesim yerlerini aşan taşmalar yoktur. Diğer örneğe göre metnin ve görsel öğelerin yerleşimi daha düzenlidir. Kenar sınırlarını belirleyen süslemeler yine son derece renkli ve zengindir.

Resim 17: Hours of Catherine of Cleves adlı el yazmasından takvim sayfa örneği

(<http://abbestyle.blogspot.com.tr/2011/02/words-to-live-by-calendar-of-days.html>)

Resim 17 deki örnek diğer sayfa örneklerine oranla daha sade bir süslemenin ve daha sade renklerin kullanıldığı bir sayfadır. Metin dört sütuna ayrılmış. Herhangi bir yıl içerisinde

bayramlar, doğum günleri ve önemli olayları anma törenlerine bulmaya yardımcı olan bir takvimdir. Bu örnekte kırmızı ve siyah iki renk kullanılmıştır. Diğer örneklerden farklı olarak satır çizgisi ızgarası kullanılmıştır. Metin dört ayrı sütundan oluşan bir takvimdir. Sütunlara metnin dengeli yerleştirilmesi için satır çizgisi ızgarası kullanılmış ve metin içi boşluğa da dikkat edilmiştir.

Araştırmada incelenen diğer eser Osmanlı dönemi bir el yazmasıdır. Amasyalı hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun 15. yüzyılda (1460'lı yıllarda) yazdığı ve farklı kütüphanelerde bulunan üç adet nüshası ile günümüze ulaşmış ilk resimli Türkçe tıp kitabı olarak kabul edilen, Kitabü'l Cerrahiyet-ül Haniyye incelenmiştir. Kitap o dönemde Anadolu'daki hekimlerin bilgi ve beceri düzeyi hakkında fikir vermektedir. Söz konusu kitap el yazması olup, o dönemdeki bir cerrahın vücuttaki çeşitli hastalıklara yapılacak girişimleri anlatmaktadır. Birçok girişimin minyatürlerle de çizilmiş olması, kitabın hem yüksek bilimsel değerini hem de cerrahın kitabı için gösterdiği özeni işaret etmesi açısından önemlidir (Keskinbora 2013:16-17). Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun en tanınmış eseri Cerrahiyet-ül Haniyye'dir. Bu eser ihtiva ettiği cerrahi müdahale tekniklerini açıklayan tıbbi illüstrasyonlarla İslam dünyasına büyük bir yenilik getirmiştir. Eserin Sabuncuoğlu gibi aydın bir hekimin el yazısı ile yazılmış nüshalarının var olması ve yazının itina ile harekelenmiş olması, 15. Yüzyıl Türkçesinin dilbilgisi, fonetik (ses bilgisi) ve imla özelliklerini yansıtması açısından önemlidir (Uzel, Süveren 1999:8). O dönemde edebiyat dili olarak Farsça, bilim dili olarak ise Arapça tercih edildiğinden, Sabuncuoğlu'nun kitabını Arap alfabesiyle Türkçe yazmış olması, kitaba ayrı bir değer katmaktadır.

Cerrahiyet-ül-Haniyye'de tıbbi tedavide kullanılan cerrahi alet ve cihazların çizimleri yer almaktadır. Bu çizimlerin büyük çoğunluğu, modern cerrahinin babası kabul edilen, 10. yüzyıl Endülüslü Arap hekimi Zehravi'nin et-Tasrif adlı eserinden alıntı yapılmış olmakla birlikte, çok sayıda çizimin de Sabuncuoğlu'na ait olduğu görülmektedir. Zehravi'den alıntı yapılan bazı aletlerin çizimleri ise daha incelikli bir şekilde aktarılmıştır. Cerrahiyetü'l-Haniyye'nin ortalama yüz tane renkli çizim içeriyor olması yapının en önemli özelliğidir. Bu çizimlerin tümünde, metinlerdeki tedavi uygulamaları resmedilmiştir. Bu uygulamalarda hastanın, hekimin, hastalıklı bölgenin ve yapılan işlemin açık ve anlaşılır şekilde betimlendiği görülmektedir (Acar 2015:38).

Resim 18: Cerrahiyet-ül Haniye kitabından, çeşitli hastalıkların tedavi şekillerinin gösterildiği çift sayfa minyatür örneği

(<https://tr.pinterest.com/pin/322007442080627953/>)

Resim 18 deki örnek, bu kitapta yer alan çeşitli hastalıkların tedavi şekillerinin gösterildiği çift sayfa bir minyatürdür. Bu görselin sağ ve sol sayfasındaki, her iki metinde de sivilce ve çıbanın nasıl tedavi edildiğinden söz edilmektedir. Sayfa düzenine bakılacak olursa, sağdaki sayfada metin tek bir sütun halinde akmaktadır. Her iki sayfa arasında simetrik tasarım görülmektedir. Sol sayfadaki minyatür/illüstrasyon metnin hemen altında yer almaktadır. Sağdaki minyatürler ise metnin üstüne ve altına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Sayfa numarasına iki sayfada da yer verilmiştir. Metni çevreleyen iç kenar boşluğu ve her iki sayfanın dış kenar boşluğu hem kendi içerisinde hem de birbirleriyle eşit orandadır. Sayfanın alt ve üst kenar boşluklarına dikkat edilerek, iki sayfa ortasındaki cilt payı da göz ardı edilmemiştir. Her iki sayfada metin ve minyatürler kırmızı renkli cetvellerle sınırlandırılmıştır. Metin başlıkları da kırmızı renkle yazılarak metinden ayrılmıştır. Sağdaki sayfada metnin üst kısmında yer alan minyatürde cetvelin dışına taşmalar mevcuttur. Metnin

ve görsel öğelerin yerleşimi oldukça düzenli ve algılamayı kolaylaştıran, sayfa düzenine yön veren oldukça sade ve gerçekçi tasvirler el yazması esere değer katmıştır.

Resim 19: Cerrahiyet-ül Haniye kitabından, tedavi şekillerini gösteren örnek

(<https://tr.pinterest.com/pin/453948837423869516/>)

Resim 19 da ki örnekte de metin ve minyatürlü alan kırmızı cetvelle çevrelenmiş ve eşit bir şekilde sayfa üç alan bölünmüştür. Sayfa düzeni bakımından metin ve minyatürlü kısım oldukça dengeli ve simetrik. Üç ayrılmış sayfanın en üst bölümünde bir tedavi şeklini anlatan minyatür, onun sol tarafında bitkisel bir desen ve sağ tarafında kırmızı ile yazılmış yazılar yer almaktadır. Bu görselin metninde sulu uyuz hastalığının tedavisi ve yöntemi anlatılmaktadır. İkinci bölümde başlık kırmızı ile belirtilerek ana metin siyah ile yazılmıştır. Üçüncü kısımda yine metinle alakalı olsan sulu uyuz hastalığının tedavi

yöntemini gösteren minyatür, minyatürün sağ tarafında kırmızı mürekkep ile yazılan yazı ve sol tarafta bitkisel desenler yer almaktadır. Geçmişten bugüne yüzlerce etkin maddesi olan bitkiler birer şifa mucizeleridir. Osmanlıda ki tıbbi bitki bilimi bugünkü tıp bilimine tam olarak kazandırılmamış olsa da Osmanlıda büyük bir yere ve öneme sahip olmuştur. Osmanlıdaki öneminden dolayı, Şerafettin Sabuncuoğlu'na ait bu el yazması tıp kitabında kullanılan, stilize çiçekler olarak tanımladığımız bitkiler boşluk doldurmanın ve el yazmasını süslemenin yanı sıra dönemin tıbbında kullanılan ve hastalığı tedavi ederken faydalanılan şifalı bitkilerin betimlenmiş olabileceği düşünülmektedir.

Resim 20: Cerrahiyet-ül Haniye kitabından, tıpta kullanılan çeşitli aletlerin resmedildiği örnek

(<http://www.muslimheritage.com/article/15th-century-turkish-physician-serefeddin-sabuncuoğlu-author-cerrahiyetu-%E2%80%98haniyye>)

Resim 20 de tıp alanında kullanılan aletlerin ve bunlarla ilgili açıklamaların yer aldığı bir sayfadır. Sayfa tek bir ızgaradan oluşmaktadır. Yazı-resim-yazı şeklinde akmaktadır. Aletlerin başlıkları kırmızı ile belirtilerek metin renginden ayrılmıştır. Hafif taşmalar olsa da iç kenar boşlukları dengelidir. Okunaklı nesih yazı karakteri kullanılmıştır. Bu görselin metin kısmında anne karnında ölen çocuğun kesilerek bulunduğu yerden çıkarılması ve bu işlemler sırasında kullanılan aletlerle ilgili bilgiler verilmektedir. Genel olarak bu tıbbi kitaba bakıldığında metinlerin okunurluğu yüksek nesih bir yazı karakteri ile yazıldığı, kağıdın ışığı yansıtmayacak şekilde sarıya boyandığı minyatür resimlemelerin metni aydınlatacak bir şekilde çizildiği, batıdaki benzer uygulamalardaki gibi ızgara sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca metin başlıkları kullanılarak bilginin bir birinden işlevsel biçimde ayrıştırıldığı önemli bir bulgudur.

2. SONUÇ

Araştırmada incelenen ilk eser, bir Avrupa el yazması örneği olan Orta çağın en popüler eserlerinden Saatler Kitabıdır. Hıristiyanların ibadet kitabı olan “Hours of Catherine of Cleves” 15. yüzyılda yazılmıştır. İncelenen diğer eser Osmanlı dönemi, Amasyalı hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun 15. yüzyılda yazdığı ve ilk resimli Türkçe tıp kitabı olarak kabul edilen, Kitabü'l Cerrahiyet-ül Haniyye adlı el yazmasıdır. Aynı dönemde Avrupa da ve Osmanlı da yazılmış olan bu iki el yazması eser yazı, süsleme ve tasarım açısından incelenmiştir.

Osmanlı tarihi boyunca yazılan eserlerde minyatürün önemli bir yeri vardır. Doğu sanatı içinde ayrı bir yeri olan minyatür Osmanlı tarih kaynakları içinde dönemi belgeleyen tek görsel kaynaklardır. Bu özellik, minyatürlerin sahip olduğu estetik değerinin yanında tarihi belge niteliğinde olduğunu da göstermektedir. Hem sanat eseri hem de tarihi belge olması açısından farklı şekillerde değerlendirmek mümkündür. Yapılan araştırmada tespit edilen önemli noktalardan ilki Osmanlı el yazmasındaki minyatürler gerçeği yansıtarak dönemi belgelemektedir. Avrupa el yazmasında yapılan tasvirler ise gerçeği hayal ürünü olarak yansıtan illüstrasyonlardır.

Bir diğer tespit, yüzyıllardır var olan yazı ve hat sanatının bugünün grafik sanatlarındaki optik unsurları o zamandan beri taşıdığı, tüm dünyanın kullandığı optik, geometrik ve denge unsurlarını, Osmanlı sanatçılarının yüzyıllar boyunca yazı sanatlarında kullandığı görülmüştür. Bu unsurların Avrupa yazısında da mevcut olduğu fakat Osmanlı hat sanatının yapısıyla kıyaslandığında çok daha basit kaldığı görülmüştür.

İncelenen Osmanlı ve Avrupa el yazmalarının ortak yönü her ikisinde de sayfalar metnin konusunu aydınlatıcı minyatür/illüstrasyonlar ile süslenmiştir. Avrupa'nın süslemeleri çok renkli, göz yorucu, karışık ve hayali unsurlar barındırmaktadır. Osmanlı da ise sade, yalın, işlevsel ve gerçeğe uygun tasvirler ön plandadır. Yazı türü incelendiğinde yazıldıkları dönemde yaygın yazı çeşitleri kullanılmıştır. İncelenen Avrupa el yazmasında (Hours of Catherine of Cleves) gotik yazı stili kullanılmıştır. Osmanlı el yazmasındaki (Kitabü'l Cerrahiyet-ül Haniyye) örnek sayfalarda ise yazma kitaplarda sıklıkla kullanılan çabuk okunabilen ve kolay algılanan nesih yazı çeşidi kullanılmıştır. Okunma hızı ve estetik açısından nesih yazı karakterinin daha işlevsel olduğu söylenebilir. Bununla birlikte aynı zaman diliminde üretilen her iki kitapta da ışığın yansımalarını engellemek ve daha rahat okumak için zemin rengi açık sarı ile boyanmıştır.

Avrupa el yazmalarında metin başlarında bölüm ayrımı yapılırken initial denilen büyük puntolu, renkli, süslü baş harfler kullanılmıştır. Osmanlı el yazmalarında ise kırmızı mürekkeple yazılan bölüm başlıkları kullanılmıştır. Kırmızı renk özellikle cetvellerde ve dikkat çekmesi istenilen başlıklarda kullanılmıştır. Kitap metinlerinde konuları bir birinden ayırmak için kullanılan başlık olgusu Avrupa'dan önce Osmanlı eserlerinde görülmüş ve öncülük etmiştir.

Girişte de bahsedildiği gibi Avrupa da meydana gelen Rönesans'ın kaynağı Müslüman Endülüs uygarlığıdır. Yani Rönesans olarak adlandırılan bilim devriminin temeli 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar bilim dünyasında büyük bir gelişim kaydeden ve ardında ihtişamlı eserler bırakan Endülüs'tür. Karşılaştırılan el yazmalarında da görüldüğü üzere, Avrupa'da grafiğin temeli olarak adlandırılan kaligrafi ve illüstrasyonun Doğuda ki karşılığı yüzyıllardır var olan hat ve minyatür sanatıdır. Osmanlı dönemi el yazması eserler çağının en üstün tasarım anlayışında üretildiği ve bilim, sanat dünyasında sanatçıların iyi bir eğitimden geçerek eserler ürettikleri yapmış oldukları işlerden anlaşılmalıdır. Batının sanat tarihinde grafik olarak adlandırılan çalışmaları bizde de kitap süsleme sanatları olarak geçmektedir. Kavram, farklı sözcüklerle ifade edilse de anlam aynıdır. Sonuç olarak her iki medeniyet sanata ve bilimsel eserlere birbirilerindeki sanatsal ve bilimsel gelişmelerden kısmen etkileşim içinde olarak kendi kültürel miras anlayışları üzerine şekil vermiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, Volkan. “Yazılışının 550. Yılında Cerrahiyetü’l-Haniyye Hakkında Scı-E Kapsamındaki Dergilerde Yayınlanan Türkiye Kaynaklı Makaleler”. *Lokman Hekim Dergisi* 5(2), 2015: 37-44.
- Becer, Emre. *İletişim ve Grafik Tasarım*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.
- Bilgin, Orhan. “Yazma”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 43, 2013:369-373.
- Bouamrane, Chikh. “Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi”. (Çev. Hüseyin Şimşek) *İstem Dergisi* 7(14), 2009:383-396.
- Çevik, Savaş. “Klasik Osmanlı Hat Sanatında Grafik Değerler”. Osmanlı Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, hzl. Güler Eren, (Cilt 11):84-92, Ankara:1999.
- Erdal, Gültekin. *İletişim ve Tipografi*. İstanbul: Hayalperest Yayınları, 2015.
- Erol, Hacı Mehmet. “Minyatür Sanatı”.
- <<http://hmerol.blogcu.com/minyatür-sanati/6118825>>
- İskender, Hakan. “Matbaanın İcadından Sonra Okuma Kültürünün Değişimi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9(8) 2014:551-567.
- Dereköy, Sefa. “Rönesans Aslında Bir Reendülüsans Mı?”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6(26), 2013:144-160.
- Dündar, Burcu. “Matbaanın Bulunuşundan Bu Yana Batıda ve 1970 Sonrası Türkiye’de Grafik Tasarımda Tipografik Dil”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2005.
- Kara, Nizar. “Türkiye’de Yazma Eser Kataloglama Çalışmaları: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Projesi (Tüyatok) Örneği”. Uzmanlık Tezi. Ankara: 2009.
- Keskinbora, Kadircan. “Şerafeddin Sabuncuoğlu’nun Cerrahiyet-ül Haniyye Kitabında Göz Hastalıkları Konuları”. *Lokman Hekim Dergisi*, 3(2), 2003:16.
- Odabaş, Hüseyin. “Osmanlı Yazma Esreleri ve Türkiye’de Yazma Eser Kütüphaneciliği”. *Bilig*, sayı 56. 2011:143-164.
- Öztürk, Meriç. “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na Bağlı İstanbul Bölgesi Kütüphanelerinde Yer Alan Minyatürlü Eserlerin Kataloğu”. Uzmanlık Tezi. İstanbul: 2012.
- Özkeçeci, İlhan ve Şule Bilge Özkeçeci. *Türk Sanatında Tezhip*. İstanbul: Seçil Ofset, 2007.
- Özkeçeci, İlhan. “Harflerle İnşa Edilen Sanatımız: Hat” 2010.

<<http://www.yagmurdergisi.com.tr/archives/yazdir/harflerle-insaedilen-sanatimiz-hat>>

Paşa, Ziya. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2004.

Sarıkavak, Namık Kemal. *Görsel İletişim ve Grafik Tasarımda Çağdaş Tipografinin Temelleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014.

Selamet, Sevim. “Grafik Tasarım ve Tipografide Gotik Yazılar”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 5(2), 2015:1-15.

Serin, Muhittin. *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1999.

Şeyban, Lütfi. “Endülüs’te Murabıtlar ve Muhahhidler Dönemlerinde Müslüman-Hıristiyan ilişkileri”. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2002.

Uzel, İlder ve Kenan Süveren. *Mücerreb-name*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1999.

Watt, Montgomery ve Pierre Cachia. *Endülüs Tarihi*. (Çev. Cumhur Ersin Adıgüzel ve Qiyas Şükürov). İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

<http://grafiktasarimhakkindahersey.blogspot.com.tr/2013/11/tipografi-yazlar.html>

<https://tendimag.com/2013/09/08/galeria-de-imagens-de-salvacao/#jp-carousel-7415>

<https://tr.pinterest.com/pin/365776800964271804/>

<https://tr.pinterest.com/pin/365776800964818578/>

<https://tr.pinterest.com/pin/475059460666050620/>

<http://abbestyle.blogspot.com.tr/2011/02/words-to-live-by-calendar-of-days.html>

<https://kocaelikitabeleri.wordpress.com/yazinin-tarihcesi/>

<http://poeticvoicesofthemuslimworld.org/#>

https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/%C4%B0slam_hat_sanat%C4%B1.html

<https://www.uludagsozluk.com/r/osmanl%C4%B1%20t%C3%BCrk%C3%A7esinin%20yaz%C4%B1%20tipleri-560266/>

<https://tr.pinterest.com/pin/453948837423869516/>

<http://www.muslimheritage.com/article/15th-century-turkish-physician-serefeddin-sabuncuoglu-author-cerrahiyetu-%E2%80%98haniyye>

Fonts, 2017. <https://www.fonts.com/content/learning/fontology/level-1/type-anatomy/initial-letters>

Paradiseandperdition, 2017. <http://paradiseandperdition.weebly.com/blog/june-19th-2015>

Themorgan, 2017. <http://www.themorgan.org/collection/Hours-of-Catherine-of-Cleves>